

ELS GRANS CANVIS DEL POBLAMENT A CATALUNYA, DE LA PROTOHISTÒRIA A L'ANTIGUITAT¹

MARTA PREVOSTI
Institut Català d'Arqueologia Clàssica

RESUM

Es descriu l'evolució del poblament des de l'època preibèrica fins a l'ibèric, tot seguint J. Sanmartí, que l'interpreta com a resultat d'una dinàmica interna de la societat que va conduir a la formació de protoestats o estats arcaics en el període ibèric ple. A partir de l'arribada dels romans, el 218 aC, l'àrea catalana va sofrir el canvi de poblament més radical que ha experimentat el país des del neolític, a conseqüència de la introducció del sistema de la ciutat romana. Això es deu al pas d'una societat amb una estructura que es podria interpretar com un protoestat o estat arcaic a una societat que correspon a un estat de dret, el de la república romana. Es fa molt difícil fer càlculs sobre les xifres de poblament, tot i que se suposa que la població va augmentar en època romana. El canvi radica en el pas d'una densa xarxa jerarquitzada de poblats encastellats, dalt de turons, i amb alguns establiments rurals dispersos pel territori, a l'establiment de les ciutats romanes, que buscaven les millors planes per fer-hi una producció agrícola que va entrar en el comerç de llargues distàncies del Mediterrani de l'època. Les ciutats romanes es troben en l'origen de les principals ciutats de la Catalunya actual.

PARAULES CLAU

Ibèric, protoestat, sistema de la ciutat romana, densitat de poblament, topografia del poblament.

The great population changes in Catalonia from protohistory to antiquity

ABSTRACT

The article describes the evolution of population from the pre-Iberian to Iberian period, an evolution that J. Sanmartí interprets as the result of an internal

1. Aquest text va ser llegit l'1 de març de 2010 dins del cicle «Poblaments i des poblaments a Catalunya: de l'antiguitat al segle XX», organitzat per la Societat Catalana d'Estudis Històrics, que va tenir lloc al Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de Catalunya.

dynamic that led to the formation of proto-states or archaic states in the mid-Iberian period. As of the arrival of the Romans and the introduction of the Roman city system, in 218 BC, the Catalan area experienced its most dramatic change in population. The social structure went from being what could be described as a proto-state or archaic state to being in line with the Roman Republic and its corresponding rule of law. It is very difficult to make calculations regarding population figures, although one can assume that the population increased in the Roman period. The hierarchical network of hilltop castellated settlements, with some rural nuclei dotted across the territory, which had until then concentrated the majority of the population, was replaced by a network of Roman cities that were established alongside the best plains to enable agricultural production and subsequent long-distance trade throughout the Mediterranean area. Indeed, Catalonia's modern-day cities have their origins in the Roman era.

KEY WORDS

Iberian, proto-state, Roman city system, population density, settlement topography.

INTRODUCCIÓ

Una de les primeres qüestions que ens plantegem a l'hora d'intentar aproximar-nos al coneixement d'una societat, d'un territori, d'una ciutat o d'un llogarret, és el nombre d'individus que la formen. La xifra del poblament ens dóna una idea bàsica per copsar molts aspectes d'un grup humà. I de la mateixa manera, l'augment o la disminució del poblament són factors clau per entendre'n l'evolució. La teoria general sobre la qüestió considera que la grandària de la població està lligada directament a la capacitat de sustentació del territori i als coneixements tècnics per a l'explotació del medi.² Plegats determinen la «capacitat de càrrega» d'un territori.

Hem de pensar que, per a les etapes prehistòriques, sense documentació escrita, les dades provenen solament de l'arqueologia, i per tant es fa molt difícil de poder quantificar aspectes com el de la demografia. Per a les darreres etapes del període ibèric, tenim fonts indirectes, gregues i especialment llatines, que en donen alguns indicis, tot i que mai permeten quantificar les poblacions. Sempre són dades indirectes, aproximacions, indicis. Així doncs,

2. HARRIS (1979); JOHNSON i EARLE (1987).

l'estudi arqueològic dels hàbitats humans esdevé la font bàsica per aproximar-nos a una estima quantitativa de la població.

Ara bé, el segon aspecte cabdal que hem d'examinar és el de la distribució del poblament. En aquest sentit, a partir de la mateixa font d'estudi dels hàbitats humans, l'arqueologia dóna dades força acurades sobre les tipologies dels assentaments, la seva jerarquització i la seva topografia. A més, la seva contextualització dins dels estudis de paisatge acaba de completar la idea de l'articulació entre ells dins del sistema de què formen part.

Per a l'època romana i la tardoantiguitat de l'àrea catalana, les fonts donen tan poca informació concreta que, de fet, hem de reconèixer que, en molts aspectes, metodològicament seguim en la protohistòria. L'arqueologia continua fornint la base de la documentació. Amb tot, quan examinem les dades a què han arribat els especialistes, cal reconèixer que resulta sorprenent veure com d'unes restes tan miserables s'arriba a un coneixement i unes deduccions tan plenes d'enginy i de riquesa.

L'ÈPOCA PREIBÈRICA (1100-550 AC)

Les teories interpretatives d'A. Johnson i T. Earle (2000) basades en el pensament neoevolucionista nord-americà i amb una forta base documental etnogràfica, han fet un gran èmfasi en el creixement demogràfic com a factor del desenvolupament econòmic i tecnològic dels grups humans en relació amb el seu entorn, i consideren que a la seva vegada provoquen el creixement de l'economia política. Sanmartí (2004) és l'autor de l'aplicació d'aquestes teories a la protohistòria catalana, per a la qual ha elaborat un model interpretatiu hipotètic que el porta a proposar una evolució, dins del període ibèric, en la línia de la gènesis de protoestats arcaics.

Abans de l'establiment de la cultura ibèrica, a l'àrea catalana centre-oriental i del Baix Ebre, fins al segle VII, els grups humans estaven constituïts bàsicament per grups familiars, entre els quals predominava l'hàbitat en coves i cases aïllades, o fins a petites agrupacions d'habitacles, separats uns dels altres, sense compartir parets mitgeres, ni formar vies.³ En són exemples el barranc de Sant Antoni o el barranc de Gàfols, a la foia de Mòra. A les planes del Penedès, del Baix Llobregat i del Vallès,⁴ es coneix un poblament semiper-

3. ROVIRA i SANTACANA (1982).

4. MESTRES, SENABRE i SOCIAS (1994-1996).

manent de grups familiars que vivien en cabanes o agrupacions de cabanes, associades amb sitges, que sembla que practicaven l'explotació itinerant i repetida de territoris limitats, amb ramaderia, agricultura d'artiga, segurament amb desforestació per foc, i complementada amb recol·lecció. No es tracta de nomadisme, sinó de desplaçaments periòdics dins d'un territori relativament petit, amb retorn cíclic als mateixos indrets. Es calcula que aquests grups necessitaven fins a vuit o més vegades l'espai agrícola que ocupaven.

En canvi, a la Catalunya occidental, en aquesta època, sembla que existia una forma de vida plenament sedentària, amb estructures protourbanes d'hàbitat, és a dir, que obeeixen a una planificació, com es comprova en les cases que comparteixen el mur de fons i les parets mitgeres, construïdes entorn d'un espai central en forma de carrer o plaça.⁵ Han de respondre a un desenvolupament important, a finals del segon mil·lenni aC, les causes del qual són difícils de conèixer, tot i que s'ha especulat que el factor decisiu podria haver estat la pressió sobre els recursos disponibles, possiblement arran del creixement progressiu de la població, potser degut a l'arribada de grups humans europeus de l'anomenada cultura dels camps d'urnes.⁶ Les desforestacions que es detecten en aquesta etapa també estan en la línia d'aquesta interpretació.

A la Catalunya oriental i el Baix Ebre, la vida sedentària sembla que no hi va arribar fins a la segona meitat del segle VII aC. Al curs inferior de l'Ebre, es coneixen especialment bé els poblats d'aquesta etapa: el barranc de Gàfols (Ginestar) amb vuit cases, la Ferradura (Ulldecona) amb deu cases, el Puig Roig del Roget (el Masroig) amb 25 cases, el Calvari (el Molar) amb més de 25. Es tracta, doncs, de poblacions d'entre 35 i 125 habitants, i potser 250 al Calvari. Aquestes comunitats ja són comparables a les de les planes occidentals de Catalunya, tant per la dimensió com per les estructures. Podem parlar d'aldees.⁷ La presència colonial fenícia a partir del segle VII segurament també devia afavorir la fixació del poblament. En algunes d'aquestes poblacions ja s'ha detectat el cultiu de la vinya, estimulat, sens dubte, per la introducció del vi pels comerciants fenicis, i que implica un poblament sedentari.⁸ Segurament, el creixement demogràfic fins als límits de la capacitat de càrrega del territori, en aquesta etapa, va estimular el creixement de l'economia

5. MAYA, CUESTA i LÓPEZ (1998).

6. SANMARTÍ i SANTACANA (2005), p. 43.

7. SANMARTÍ i SANTACANA (2005), p. 43.

8. SANMARTÍ *et al.* (2000), p. 185.

política, amb les desigualtats socials conseqüents.⁹ Amb tot, el control de l'intercanvi comercial amb els fenicis també devia contribuir a accelerar les desigualtats socials, que permetien als detentors del control obtenir una posició de poder. Aldovesta¹⁰ sembla que va ser un centre de comerç i magatzem de productes fenicis, com també Sant Jaume Mas d'en Serra,¹¹ que sembla un magatzem fortificat, on s'han trobat nombroses àmfores fenícies.

En la primera meitat del segle VI aC, però, sembla que hi va haver una forta crisi social sobre la qual s'ha hipotetitzat una reacció dels sectors de la societat forçats a aportar cada vegada més treball per alimentar el comerç colonial, així com conflictes entre grups en una conjuntura de creixement demogràfic i de competència creixent per a l'obtenció de recursos alimentaris. Això hauria pogut estimular processos de centralització i estratificació i donar peu a la formació d'entitats territorials àmplies, del tipus anomenat de cabdillatge, que són una de les característiques més clares del període ibèric antic.¹² En tot cas, la densitat de petits jaciments localitzats per les prospeccions superficials semblen indicar una notable complexitat social i una estructuració territorial del poblament relativament complexa.¹³

L'ÈPOCA IBÈRICA ANTIGA (550-400 AC)

Segons les hipòtesis de Sanmartí,¹⁴ a l'inici del període ibèric segurament cal veure-hi, com a detonant, un creixement de la població, que va provocar una competència pels recursos i va abocar a una millora tecnològica. En aquest període es comencen a documentar evidències clares d'estratificació social amb la formació d'èlits aristocràtiques, que donaran lloc a l'aparició d'entitats polítiques d'àmbit supralocal. Es tracta d'èlits de caràcter guerrer que monopolitzen el comerç d'origen mediterrani. Apareixen algunes cases turriformes aïllades, residències d'aquestes èlits. El poblats d'aquesta època poden arribar a tenir diverses hectàrees, com Ullastret, on la muralla de finals del segle VI tanca tres hectàrees. Tot i que podem pensar que hi havia més poblats d'aquesta grandària, no ho sabem del cert. En canvi, sí que

9. SANMARTÍ i SANTACANA (2005).

10. MASCORT, SANMARTÍ i SANTACANA (1991).

11. GRACIA i GARCÍA (1999), p. 131-155.

12. SANMARTÍ (2001), p. 23-38; SANMARTÍ (2004), p. 7-41.

13. BEA *et al.* (2008), p. 135-169.

14. SANMARTÍ (2001 i 2004); SANMARTÍ i SANTACANA (2005); BELARTE i SANMARTÍ (2007).

coneixem altres assentaments com els de l'etapa anterior, de prop de mitja hectàrea, ocupats per grups de fins a 40 o 50 persones. Es pot establir ja una jerarquització del poblament, de dos o potser tres nivells, amb grans nuclis fortificats, com Ullastret, que deuen ser l'exponent d'una centralització del poder. Aquesta jerarquització fa pensar en un cert desenvolupament de les estructures administratives; amb tot, encara no hi ha indicis de la producció d'excedents importants d'agricultura, ni de la generalització de l'escriptura (les primeres inscripcions ibèriques es daten a la fi del segle v aC). Hi ha una certa millora de l'instrumental agrícola, i especialment una generalització de l'ús del ferro, però no es detecta una desforestació gaire intensa en les anàlisis palinològiques. Les dades indiquen, per Sanmartí,¹⁵ un cert grau de complexitat social i econòmica, que s'adiu bé amb les característiques pròpies dels cabdillatges, tal com els defineixen A. W. Johnson i T. K. Earle (2000, p. 207-209 i 243-245). Sanmartí i Santacana creuen en una evolució interna provocada, bàsicament, pel creixement demogràfic, i també s'inclinen per la hipòtesi d'un moviment de població procedent del sud-est peninsular com a motor de l'inici de la iberització de l'àrea catalana i el Llenguadoc occidental.

Els grans assentaments d'aquest període han fet pensar que el volum demogràfic va créixer de manera significativa, per bé que es fa difícil de quantificar.

L'ÈPOCA IBÈRICA PLENA (400-200 AC)

A partir de mitjan segle v aC, Sanmartí i Santacana interpreten una sèrie de canvis en el sentit d'una expansió notable del poder administratiu (el control directe d'una sèrie de fonts de poder a través d'una organització i d'unes jerarquies formals, que inclouen la imposició de tributs, la força militar, la llei, la burocràcia i les sancions coercitives) i la transformació dels cabdillatges ibèrics formats durant el segle VI aC en estructures del tipus estat arcaic.

La jerarquització del poblament és una de les característiques significatives dels sistemes administratius propis dels estats. Efectivament, les estructures d'hàbitat es poden classificar en quatre o més nivells de grandàries amb seguretat, a partir del segle IV aC. En el primer ordre de la jerarquia hi ha

15. SANMARTÍ (2001 i 2004); SANMARTÍ i SANTACANA (2005); BELARTE i SANMARTÍ (2007).

assentaments d'entorn de les 10 hectàrees, com Tarragona (la *Kese* o *Tarrakon* monetals), Burriac (possible *Illuro* monetal) i, encara més gran, Ullastret (*Indika?*) que, amb el Puig de Sant Andreu, l'Illa d'en Reixac i els barris extramurs, s'estén sobre més de 17 hectàrees. Torre la Sal (Cabanes, Plana Baixa, província de Castelló), ocupava prop de 9 hectàrees. Segurament també caldria incloure, dins d'aquesta categoria, la Tortosa ibèrica, possiblement anomenada *Hibera* i que Livi (*Ab urbe condita* 23.28.7) considera la ciutat més important de la zona en època de la Segona Guerra Púnica, i el nucli de Lleida, la *Illirta* monetal. No es coneixen bé arqueològicament, i per tant no en podem calcular l'extensió, però la seva preeminència en els territoris respectius es dedueix bé de les fonts. Els nuclis ibèrics que les segueixen són el Castellet de Banyoles (Tivissa), d'unes 4,5 hectàrees, i el Molí de l'Espígol (Tornabous), de prop de 0,8 hectàrees. També s'ha argumentat que el poblat ibèric de Montjuïc podria haver estat de primer o segon ordre, per la seva situació en un indret clau de comunicacions i de control del territori i del mar.

Les encunyacions de monedes de bronze amb la llegenda *Kese*, seca que s'ha de localitzar segurament a Tarragona, amb metrologia púnica, podrien datar d'un moment anterior al 218 aC, any del desembarcament dels romans a la península Ibèrica. L'encunyació de moneda s'interpreta com un signe de formes desenvolupades d'organització política i administrativa.

L'encunyació de moneda, l'arquitectura elaborada dels poblats, amb muralles elaborades i monumentals, l'existència d'algunes cases complexes, edificis de culte, el volum important de materials d'importació, la freqüència relativa de documents escrits i l'existència d'instal·lacions importants dedicades a activitats de transformació (metallúrgia i ceràmica), permeten atribuir a aquests nuclis funcions de caràcter urbà.

Amb l'aportació de noves dades que han fornit els intensos treballs desenvolupats per J. Sanmartí i els seus col·laboradors,¹⁶ han fet un plantejament nou de l'estructura de la societat ibèrica. Han tornat a considerar els nuclis de poblament concentrat, que estudis anteriors anomenaven de primer ordre, i els han subdividit, de manera que la piràmide consta de quatre tipus: ciutats de primer ordre, ciutats de segon ordre, ciutadelles i aldees fortificades, i poblament rural dispers. Les ciutats, amb funcions de capital, tindrien una extensió d'entre 9 i 17 hectàrees, les ciutats de segon ordre farien de capitals co-

16. ASENSIO *et al.* (2000); SANMARTÍ (2001 i 2004); RUIZ i SANMARTÍ (2003).

marcals i tindrien entorn de les 2 a 4 hectàrees; les ciutadelles i aldees fortificades, de grandària inferior a 1 ha, es distingirien per aspectes formals i funcionals. Així, doncs, segons aquests autors, en un moment avançat del segle v aC, els nuclis de poblament concentrat comencen a presentar una entitat urbana, de veritables ciutats. La intensificació del comerç en el segle IV aC, així com l'expansió dels establiments camperols, devia contribuir a la consolidació dels nuclis de poder. En el segle III aC, consideren inqüestionable un sistema de poblament profundament jerarquitzat, sota nuclis de primer ordre com el de Tarragona-*Tarakon-Kese*. Les ciutats de segon ordre devien fer de caps d'unitats territorials, on controlaven una sèrie de petits establiments camperols, dispersos pel territori, així com nuclis d'activitats econòmiques especialitzades i les ciutadelles. Els establiments camperols dispersos formarien el quart ordre i són abundants en algunes zones, mentre que en d'altres no.

Tot plegat fa pensar a D. Asensio *et al.* (2000) i a J. Sanmartí (2001 i 2004) que els indicis d'estratificació social són prou importants com per proposar, per a l'àrea de la Catalunya de l'ibèric ple, el desenvolupament de protoestats o estats arcaics. L'estructura piramidal d'aquest patró de poblament i la jerarquització profunda del sistema, amb un mínim de quatre ordres de mida relativa, així com les enormes diferències entre els extrems del sistema, indiquen una complexitat considerable dels patrons de poblament, amb veritables ciutats i una gran quantitat d'establiments menors, de funcions especialitzades. El creixement demogràfic en l'ibèric ple es fa evident tant per l'augment de les poblacions com per la proliferació de l'hàbitat rural dispers, mentre que l'increment i la diversificació de l'utillatge agrícola de ferro i l'abundància de sitges semblen indicar una intensificació agrícola basada en el model agrícola eurasiàtic, basat en el guaret a curt termini i, eventualment, en l'aportació de fertilitzants.¹⁷ La multiplicació dels documents escrits en el segle IV aC, l'aparició de ponderals i de la moneda, el control sobre la producció que indiquen els grans camps de sitges, tot plegat són indicadors de la complexitat administrativa creixent i de la centralització del poder. També l'extensió dels espais que ocupen les ciutats ibèriques de Tarragona-*Tarakon-Kese*, Burriac i Ullastret, així com els espais que es dominarien des d'elles, resulten perfectament comparables amb els d'altres estats arcaics de la Mediterrània, fins i tot dels grecs.¹⁸

17. SANMARTÍ (2004).

18. SANMARTÍ (2004); SANMARTÍ i SANTACANA (2005); BELARTE i SANMARTÍ (2007).

Sanmartí i Santacana (2005) apliquen els polígons de Thiessen al mapa de l'àrea catalana ibèrica, tot prenent, com a centres, les principals poblacions ibèriques. Els territoris que en resulten s'ajusten força als dels límits naturals, fet que incrementa la versemblança de la hipòtesi. Les superfícies d'aquests territoris tenen unes dimensions comparables a les dels estats arcaics del món antic.

Aquests autors també fan una avaluació de la demografia. Suposen unes quantes desenes de milers d'habitants per a cada unitat política: s'admet una densitat de població de 400 habitants per hectàrea en els nuclis de poblament concentrat,¹⁹ a partir dels càlculs que s'han fet en poblats ben excavats com els d'Alorda Park, Tossal del Moro (Pinyeres), Coll del Moro (serra d'Almos), el Puig de la Nau o la Moleta del Remei.²⁰ Basant-se en això, a la Laietània, on es coneixen especialment bé els poblats ibèrics i les seves dimensions, Sanmartí i Santacana calculen una població de prop de 9.000 habitants, que, amb tot, s'hauria de duplicar o triplicar, perquè només es considera una fracció del total dels poblats i a més s'hi hauria de sumar el poblament dispers. Admeten una població mínima de 27.000 habitants a la Laietània (2.000 km²), és a dir una densitat de 13,5 hab./km². Per a la Cossetània, arriben a una xifra similar a la de la Laietània, però amb una superfície de 2.800 km², per tant, amb una densitat lleugerament inferior.

Respecte als ilergets, les fonts permeten fer alguns càlculs: Livi (*Ab urbe condita* 28.31.5) relata la revolta del 206 aC d'Indíbil i Mandoni contra els romans, i puntualitza que varen reunir un exèrcit de 20.000 infants i 2.500 genets. Si s'admet que el reclutament s'hagués fet amb un sol membre de cada unitat familiar nuclear, com ha proposat A. Ruiz (2000) per a l'aportació militar de Culchas a l'exèrcit d'Escipió, i suposat un índex de 4,5 individus per família, resultaria una població de 136.000 persones per a la Ilergècia, que encara podria ser superior si la lleva no hagués afectat la totalitat de la població. Livi (*Ab urbe condita* 29.1.19) torna a donar una xifra, per al contingent reunit pels cabdills ilergets a la revolta del 205 aC, de 30.000 infants i 4.000 genets, ara, però, amb els ausetans i altres pobles que no s'anomenen. La Ilergècia, amb 9.800 km², donaria, doncs, una densitat de població de prop de 14,3 hab./km², xifra força propera a la del fogatge del 1553 a les comarques de la Segarra (14,6 hab./km²) i l'Urgell (13,9 hab./km²), i netament superior a la del Segrià (10,2 hab./km²) i les Garrigues (5,5 hab./km²) (Iglésies, 1979, p. 92-94). Per tant, tot i les dificultats i les imprecisions, els autors

19. SANMARTÍ i BELARTE (2001), p. 167.

20. GRACIA *et al.* (1996), p. 189.

creuen que la densitat de població de la Ilergècia del segle III aC no era radicalment diferent de la de mitjan segle XVI. Pensen, per tant, que el còmput també es deu poder aplicar a les comarques costaneres on, atesa la presència de grans jaciments de prop de 10 ha o més i d'un poblament dispers notable, es podrien haver assolit densitats entorn dels 15 hab./km².

LA ROMANITZACIÓ: L'ÈPOCA REPUBLICANA (218-27 AC)

Al llarg d'aquests dos segles es va produir un dels canvis de poblament més radical que ha sofert el país: de l'estructura de poblament ibèrica, basada en una densa xarxa de poblats encastellats, dalt de turons, ben emmurallats i amb alguns establiments rurals dispersos pel territori, es va passar a l'establiment de les ciutats romanes, que buscaven les millors planes agrícoles i que es troben en la base de les principals ciutats de la Catalunya actual. D'un sistema polític de protoestat o estat arcaic es va passar a l'estructuració del país segons el sistema de la ciutat romana, que correspon a un estat de dret, el de la república romana. És a dir, que la romanització va posar fi al sistema de poblament ibèric i va assentar les bases de l'actual estructura del poblament.

Amb l'arribada dels romans, l'àrea catalana va quedar molt aviat, pels volts del 200 aC, sota el seu domini. Ara bé, la política urbanitzadora del territori no es va endegar fins cap a la fi del segle II aC. Tot i la continuïtat, durant el segle II aC, del sistema econòmic ibèric, de les seves vies de comerç, així com d'algunes de les seves estructures d'hàbitat, en canvi, el poblament ja sofreix una nova distribució, amb nuclis de poder força centralitzats, controlats per guarnicions romanes, que dominen territoris amplis, amb hàbitat camperol de poblament dispers, tot plegat ja dins d'un esquema molt més romà de poblament. L'estructura del poblament ibèric, concentrat en poblats ubicats en llocs estratègics, d'alçada, pel control del territori, i pocs hàbitats dispersos, va entrar en crisi de manera gradual i selectiva. Així doncs, trobem una sèrie de poblats que s'abandonen en la primera època de la dominació romana, mentre que d'altres perviuen fins a la darrerria del segle II o bé fins ja entrat el segle I aC, probablement en una estratègia vertebradora del territori que segueix una mentalitat prou romana, d'organitzar la població a partir de nuclis importants, seleccionats a la seva conveniència i basant-se en llur realitat ètnica i geogràfica, i que esdevindran caps de les futures *civitates*. Per contra, els establiments dispersos, de caire camperol, proliferen pel territori, fruit de la reubicació de la població que abandonava els poblats clausurats.²¹

21. PREVOSTI (2005), p. 293-480.

Pels volts del tombant de segle II a I aC, també es donen les primeres fundacions de ciutats romanes a l'àrea catalana: la ciutat de Tarragona, *Baetulo*, *Iluro*, *Iesso*, *Gerunda* i l'Empúries romana. Immediatament després de la fundació de la colònia *Narbo Martius* (Narbona), el 121 aC, es bastí la Via Domitia i la resta de les vies republicanes de l'àrea catalana i aragonesa.²² Això significa, ben clarament, que el procés d'organització romana de la nova província de la Gàl·lia Transalpina es va dur a terme amb unes mires més àmplies, d'adequació de la regió geogràfica des de la Gàl·lia meridional fins a l'Ebre, de vertebració del país amb la xarxa viària i amb tot un programa de construcció de ciutats i d'ordenació del territori. Bo i la separació fronterera centrada en els Pirineus, el tractament d'ambdues àrees al nord i al sud de la serralada es va escometre com un tot. I el cert és que les dades arqueològiques, numismàtiques i lingüístiques²³ donen fe de la intensitat dels contactes que es van continuar donant durant tot el període romà entre les dues àrees.

La fundació de les ciutats romanes republicanes catalanes té, doncs, una cronologia coincident entorn del 100 aC, segons Guitart²⁴ lligada amb un programa d'ampli abast que tenia finalitats militars, de fortificació i d'estructuració del territori amb l'establiment de ciutadans romans i d'indígenes, tot plegat en un moment en què les ràtzies de cimbres i teutons havien posat de manifest la debilitat estratègica del país. Per la seva banda, Pérez²⁵ remarca que aquesta data tardana coincideix amb el moment de desenvolupament decisiu del sistema provincial romà entorn al 100 aC, motivat per l'amenaça de Jugurta i per les incursions de cimbres i teutons, així com les activitats dels celtibers no pacificats encara (que van acabar motivant la Segona Guerra Celtibèrica, acabada el 93 aC). En part, aquesta ordenació del territori tindria, doncs, la finalitat de protegir millor l'esquena dels exèrcits que havien de pacificar la vall mitjana de l'Ebre, d'assegurar-se el domini del país tot incorporant-lo a l'estructura romana, de dotar-lo de places fortes ben defensables i de bones comunicacions tant cap a l'interior, cap a la vall de l'Ebre i la Meseta, com d'assegurar la gran via costanera, que venia d'Itàlia i duia fins al sud de la península Ibèrica. Però la base de l'ordenació romana del territori era la implantació del sistema de la ciutat romana, i això és d'una transcendència fonamental.²⁶

22. MAYER i RODÀ (1986); CASTELLVÍ, NOLLA i RODÀ (1998).

23. BASTARDAS (1992), p. 99-113.

24. GUITART (1994), p. 205-213.

25. PÉREZ (1994a), p. 325-327; PÉREZ (1996), p. 37-56.

26. PREVOSTI (2005).

Per contrast amb els poblats ibèrics, que s'ubicaven en llocs d'alçada, buscant punts estratègics per al control militar i de comunicacions de llur regió, les ciutats romanes, en canvi, busquen bones planes agràries de màxima qualitat, que ordenen rigorosament per a la pràctica agrícola, al centre de les quals s'alça el nucli urbà dominant i regint tot el sistema, tot buscant la proximitat de les comunicacions i tot destacant torres militars en els llocs on convenia el control. Aquesta naturalesa diferent és el motiu que moltes ciutats romanes no s'edifiquessin al damunt del poblament ibèric que les havia precedit com a cap de control de la regió, sinó en un indret desplaçat.

Hom discuteix si aquests assentaments ciutadans es feren amb indígenes sols o amb l'aportació, també, d'italics i de ciutadans romans, qüestió que resulta molt difícil d'escatir, ja que les dades són essencialment arqueològiques, tret de pocs casos que aclareixen les fonts. El fet que la majoria de restes epigràfiques d'aquesta època siguin en ibèric no significa, per a Pérez,²⁷ que no s'hagués organitzat la zona «a la romana». L'autor pren l'exemple d'una regió molt ben coneguda com la Campània, de llengua osca, on ningú dubta de la instal·lació de llatins en etapes molt primerenques, i on el llatí no és la llengua dels documents oficials fins després del 80 aC, sinó l'osc. Resulta prou significatiu que la imposició del llatí fou un fenomen que respongué a d'altres motivacions, és a dir, al seu caire de *lingua franca*, i això es produí en una etapa ben posterior a la de la conquesta.

En el camp de l'àrea catalana, a partir de l'inici del segle II aC, hi ha testimonis de l'aparició d'un seguit de petits hàbitats dispersos pel territori, tipus granges o pagesies, que dóna a entendre que es va operar un canvi en la composició del poblament i de les estructures agràries, de moment, però, molt difícil de definir. Ara bé, no fou fins a la darreria del segle II i començament de l'I aC que aquest procés es féu general. En molts llocs coincideix amb l'abandó de poblats ibèrics, la fundació de les primeres ciutats i, en alguns indrets, amb l'aparició de les primeres vil·les. En alguns territoris, però, apareix la dispersió d'hàbitat rural en aquestes dates, sense que hi coneguem cap fundació ciutadana. Cada regió presenta peculiaritats i es fa difícil d'establir cap model general. Amb tot, queda clar un procés romanitzador fomentat des del poder, entre el darrer terç del segle II i l'inici de l'I aC.²⁸

27. PÉREZ (1994b).

28. PREVOSTI (2005), p. 351.

MAPA 1. Mapa de les ciutats romanes de l'àrea catalana i les vies que articulaven el país. Adaptat a partir de De Soto (2010).

Una observació interessant és que en les prospeccions sistemàtiques d'alguns territoris, fetes amb motiu d'estudis microregionals, a l'*ager Tarracensis*, a la vall de la riera d'Argentona, al Baix Penedès i als estudis del Rosselló, s'observa que el major nombre de jaciments dispersos així com el major nombre de fragments ceràmics es compten en l'etapa republicana.²⁹ Això sembla indicar una situació de prosperitat considerable per part de la població indígena, amb facilitat per vendre els seus excedents agrícoles, i de poca concurrència de competència comercial, propiciada per la nova situació de substitució del poder, ara en mans romanes, que no obstant això, tot just inicia la colonització agrària del país. Les primeres ciutats, amb el temps, devien anar centralitzant el comerç, la propietat i l'explotació de la terra. Aquest fet coincideix amb l'observació de M. Millett (1992) que, en moltes prospeccions de l'àrea mediterrània, les quantitats de ceràmica donen el màxim valor en els jaciments de poc després de la conquesta, i continua una disminució progressiva, fet que aquest autor pensa que potser cal interpretar com l'efecte econòmic que representà la incorporació a la república romana, que proporcionà oportunitats de prosperar a gran nombre de comerciants i

29. PREVOSTI (2005), p. 375.

provincials. Possiblement estem davant d'un canvi important del control de la riquesa, que en l'ibèric ple estava monopolitzat per les elits dels *oppida*, mentre que amb la nova situació s'hauria incrementat el control dels productors sobre els béns. Probablement, els camperols haurien anat emergint d'una economia purament de subsistència a una economia amb una certa creació d'excident per comercialitzar. Així semblen indicar-ho l'augment espectacular del nombre de sitges amb el domini de Roma, a més de la dispersió dels nuclis d'emmagatzematge. Desapareixen els grans centres de control d'excedents del període ibèric ple, mentre que es troben sitges dins de molts establiments camperols d'època republicana.³⁰

El càlcul de la població existent en el territori català en època republicana s'ha de fer basant-se en els coneixements arqueològics, perquè no tenim cap document que n'informi. Per tant, es tracta d'analitzar zona per zona i intentar arribar a un coneixement aprofundit de les estructures de poblament, que constitueixin una base sòlida a partir de la qual es pugui fer el càlcul dels habitants que les ocupaven. Ara bé, estem en disposició de fer aquest tipus d'estudis de relativament poques zones. I de fet, això s'ha fet solament en una: l'*ager* de *Tarraco*.

L'ESTUDI DE L'AGER DE TARRACO EN ÈPOCA REPUBLICANA

El nostre estudi de la part de l'*ager* de *Tarraco*, que constitueix l'actual Baix Penedès,³¹ conclou que els establiments rurals dispersos gairebé es dupliquen en el període republicà, mentre que amb l'adveniment de l'Imperi es redueixen gairebé a una tercera part. En aquest procés d'abandonament no es detecta cap moment clau, sinó que s'observa un procés gradual, de transformació gradual del sistema de poblament.

J. Sanmartí (2008, p. 162), per a la zona de la Cossetània, explica com pels volts del 200 aC s'abandonen nombrosos assentaments ibèrics de segon ordre, com és el cas del Vilar de Valls, Sant Miquel de Banyeres, la ciutadella aristocràtica d'Alorda Park o els nuclis de menor importància de Mas Castellar (Santa Margarida i els Monjos) o els Garràfols (Vallmoll). Altres poblats van perdurar, en canvi, com és el cas d'Adarró, on, cap el 180 aC, es va operar

30. BURCH (1996), p. 207-216; PREVOSTI (2005), p. 349; BURCH i SAGRERA (2009a), p. 73-88; BURCH (2009b).

31. GUITART, PALET i PREVOSTI (2003), p. 129-157; PREVOSTI (en premsa).

una remodelació urbanística, i no va decaure fins al segle I aC, per quedar abandonat a la meitat d'aquest segle. L'hàbitat dispers, de tipus camperol, va continuar fins a un moment indeterminat del segle I aC, i encara molts establiments continuaren transformats en *villae* romanes.

L'estudi de l'*ager* de *Tarraco*, emprès per S. Keay,³² es va centrar en les prospeccions superficials sistemàtiques de quatre transsectes, mètode que aplica el sistema de mostreig. Detecta una densitat mitjana d'un jaciment per km², de manera que si s'extrapola aquesta densitat a tot el territori, calculant que aquest feia uns 3.300 km², hi hauria uns 3.300 establiments rurals. Si apliquem una mitjana de cinc persones per hàbitat, tindriem una densitat de cinc hab./km². Com veiem, resulta força inferior a la que Sanmartí havia calculat per al període ibèric, fet que posa en guàrdia respecte de la feblesa de les dades.

La controvèrsia gira al voltant de si el procés romanitzador que s'opera entre els segles II i I aC es va fer essencialment amb els indígenes i una aportació d'itàlics i romans restringida als cercles dirigents, o bé si hi va haver un fenomen d'immigració important, amb una aportació significativa de colons, essencialment agraris.

L'estudi del nucli urbà de *Tarraco*, la seva funció de capital provincial, així com de base militar a partir de la qual avançava la conquesta de la Península, possiblement amb un *praesidium* i les tropes, obliga a pensar en un important contingent de població itàlica i romana. La construcció del temple capitolí de *Tarraco* de cap el 100 aC també fa pensar en una presència important de ciutadans romans a l'àrea residencial de la ciutat.

Amb tot, atès que no podem quantificar la immigració, hi ha autors que tendeixen a pensar que va ser baixa, i prefereixen interpretacions històriques indigenistes per al període republicà.³³ En canvi, altres autors creuen més en un procés poc dirigit i d'intervenció romana, on la immigració té un paper important.³⁴ Allò que es posa en dubte és si el procés d'introducció dels esquemes romans d'organització de les primeres ciutats republicanes que es detecten a l'àrea catalana entre el darrer quart del segle II aC i la fi de la república responen a un procés de reassentament dels indígenes amb cadastres,

32. CARRETÉ, KEAY i MILLETT (1995).

33. PENA i BARREDA (1997); PENA (1998); BARREDA (1998); OLESTI (2000); ARRAYÁS (2005).

34. GUITART, PALET i PREVOSTI (2003).

promogut per les autoritats romanes, amb la fi de fer entrar la població local dins de les estructures romanes, o bé es tracta d'un procés menys dirigit, protagonitzat per immigrants romans i itàlics, que van anar tenint interessos a la regió i van anar provocant l'adopció de les formes productives i socials romanes. Amb tot, es fa difícil valorar què significa molts immigrants o pocs. El cert és que, com hem vist més amunt, els indicis són de prosperitat econòmica dels productors camperols locals, així com d'immigració, per tant el resultat va haver de ser un creixement de la població.

L'ALT IMPERI (27 AC-284)

El període altimperial és l'època de màxima expansió econòmica, tecnològica i comercial de l'imperi romà i, en conseqüència, hem de suposar que és la que ha de donar les xifres màximes de poblament.

Juli Cèsar ja havia protagonitzat una política de fundacions de ciutats i, segons Suetoni (*Iul.* 42,1), va repartir terres a vuitanta mil dels seus veterans, entre els quals s'hi deuen comptar els que Titus Livi (XXXIV, 9) indica que s'establiren a *Emporiae* i potser també els de la fundació colonial de *Tarraco*.³⁵ Continuadora, en certa manera, de l'obra de Cèsar, un dels trets fonamentals de la política d'August fou el d'estendre el sistema de la ciutat romana per l'imperi. Després de posar fi als problemes bèl·lics de la península Ibèrica, August va redistribuir-la en noves províncies, la *Baetica*, la *Lusitania* i la *Tarraconense* (dins de la qual quedaren els Països Catalans, excepte la Catalunya del Nord, que quedà dins de la *Narbonense*); va crear els *conventus* com a caps de l'administració jurídica; va fundar ciutats allà on hi havia buits de centres administratius o de presència i control romà del territori, i va reorganitzar la xarxa viària, cosa que ja hem vist que també s'havia fet en l'organització territorial del darrer quart de segle II aC. El país, doncs, va fer un gran salt endavant en el seu procés de romanització, tant per l'extensió de les formes jurídiques romanes com per l'avenç cultural general, reflectit en l'adopció de costums, tècniques, religió, idioma, formes de vida o economia. En tot el procés, l'arribada de contingents de població d'Itàlia degué ser altre cop d'importància.

A les ciutats creades en època republicana, s'hi van sumar noves fundacions, com *Auso* (Vic); la colònia de *Barcino*; *Dertosa* sabem que fou municipi-

35. PREVOSTI (2010).

pi de dret romà en època d'August i potser ja ho era en la de Cèsar;³⁶ segurament sota August es fundà la ciutat romana de la Cerdanya, *Iulia Livica* (Llívia), com a municipi de dret llatí; *Ilerda* adquirí la categoria de municipi de dret romà i passà a dependre del *conventus Caesaraugustanus* (Saragossa). Algunes ciutats reberen la categoria municipal una mica més tard, en època flàvia, com és el cas del *municipium Flavium Egara* (Terrassa), tot i la seva probable dispersió d'hàbitat, *Sigarra* (els Prats del Rei), segurament amb un nucli urbà gairebé inexistent, reduït a un fòrum, *Aquae Calidae* (Caldes de Malavella) i l'altra estació termal homònima, *Aquae Calidae* (Caldes de Montbui), també amb un centre ciutadà reduït a un fòrum i la zona religiosa i curativa termal, *Aeso* (Isona).

A l'àrea catalana, en època d'August, podem dir que ja no queda poblament en els *oppida* ibèrics. En el camp, la manifestació més clara de canvi la proporciona, un altre cop, l'arqueologia del poblament rural, amb una nucleïtzació notable dels establiments dispersos com a conseqüència de l'adopció força generalitzada del sistema de la vil·la. Es tracta d'un sistema d'exploració agropecuària en mans dels estaments més adinerats, que inverteixen en aquestes explotacions per produir excedents i per obtenir rèdits. A diferència dels petits hàbitats dispersos, amb forts trets de tradició indígena, que proliferaven pel país en època republicana, les vil·les són instal·lacions d'una certa entitat, que requereixen dotacions importants de personal —s'ha comparat l'economia de la vil·la a l'economia de plantació.³⁷ Per descomptat que també hi continuen havent petites cases de camp, d'economia molt més precària, algunes d'elles en relació amb les vil·les, i fins i tot unitats d'economia de subsistència. La reducció dels establiments rurals dispersos a un terç, en les prospeccions de la riera d'Argentona, a un octau en els estudis del terme de Premià de Mar, a menys de la meitat a l'*ager* d'*Ieso*, a tres quartes parts als voltants de *Ruscino*, a quatre cinques parts a la conca d'Òdena, reflecteixen diferències notables, tot i que la tendència a la minva és ben general.³⁸ Ara bé, aquesta minva no ens ha d'enganyar sobre la demografia rural, que en realitat sembla augmentar respecte del període anterior, per bé que concentrada en les vil·les.

Altre cop hem de constatar que el càlcul de la població existent en el territori català, en època imperial romana, s'ha de fer basant-se en els coneixe-

36. MAYER i RODÀ (1985).

37. PREVOSTI, SANMARTÍ i SANTACANA (1987).

38. PREVOSTI (2005), p. 408-409.

ments arqueològics, perquè les fonts escrites no hi fan cap referència, ni tan sols indirecta. Per tant, cal fer l'estudi de detall de cada zona per conèixer-ne les estructures de poblament, a partir de les quals es podria fer el càlcul dels habitants que les ocupaven. Ara bé, actualment estem en disposició de fer aquest tipus d'estudis de relativament poques zones. Una vegada més ens hem de fixar en l'ager de *Tarraco* com a únic referent sobre la qüestió.

L'ESTUDI DE L'AGER DE *TARRACO* EN ÈPOCA ALTIMPERIAL

A l'estudi d'una part de l'ager de *Tarraco*, el Baix Penedès,³⁹ en el període ibèric es detectaven 37 jaciments rurals dispersos pel territori, en el període republicà se'n detectaven 85 i, en època imperial, se'n coneixen 37. Per tant, la reducció és força important. Ara bé, la diferència notable és la introducció del sistema de la vil·la, amb aquestes importants unitats d'explotació que concentren una forta quantitat de la demografia del camp. En època altimperial es fa evident un canvi en el patró de poblament, caracteritzat per una disminució notable dels assentaments de caràcter dispers del període republicà i la consolidació d'un tipus de poblament, també dispers però de més entitat, organitzat segons el sistema de la vil·la. La introducció del sistema nou devia absorbir els camperols que en l'etapa republicana habitaven els nombrosos petits establiments rurals esparso pel territori. Sembla que també s'ha de posar en relació amb l'establiment d'un cadastre centuriat,⁴⁰ i possibles canvis en la propietat territorial. El patró d'assentament nou es va anar imposant lentament des d'època cesariana i va acabar produint una situació radicalment nova de menor densitat d'establiments, que es va mantenir durant els dos primers segles de l'Imperi, fins a final del segle II dC. Vam interpretar aquesta reducció com una nuclearització del poblament, caracteritzat pel desenvolupament d'un tipus d'hàbitat més concentrat, les *villae*, centres de gran entitat que organitzen l'aprofitament del territori en *fundi* més grans, per bé que coexistent amb algunes cases de camp senzilles, corresponents a petits propietaris o a colons dependents de les vil·les. D'altra banda, el Baix Penedès sofreix una davallada tan important de la densitat d'establiments rurals que fa pensar que és ben possible que tot plegat també anés acompanyat d'un cert despoblament de la comarca, potser fruit dels canvis en la propietat de la terra corresponents a la centuriació del territori i possible-

39. GUITART, PALET i PREVOSTI (2003); PREVOSTI (en premsa).

40. PALET (2003).

ment a la *deductio* de veterans que va fer Cèsar a *Tarraco*, segons J. Ruiz de Arbulo (2002 i 2009).

L'estudi de S. Keay⁴¹ a l'*ager* de *Tarraco*, centrat a l'Alt Camp, conclou que durant l'alt imperi no es detecta cap canvi de la densitat d'establiments, sinó que roman igual que en època republicana. La densitat, que en aquell període es calcula aproximadament en un establiment per km², xifra que, extrapolant les dades, donaria, també, 3.300 establiments en tot el territori. La presència dels grans centres d'explotació agrària que són les vil·les romanes, per a les quals calculen una finca mitjana de 90 hectàrees, on, a més de la família dels propietaris, hi havia un contingent important d'esclaus i servidors, i fins i tot famílies de servidors, els inclina a pensar en una mitjana força més alta que per a l'etapa republicana, de vint persones per establiment. Les comparacions amb societats agràries recents, on el camp estava plenament explotat sense maquinària, il·lustra la necessitat d'equips de treballadors importants. A partir d'aquí, fan una estima de la població rural de *Tarraco* de 66.000 habitants.

Per calcular la població del nucli urbà, prenen la referència dels càlculs de Hassan (1981) per a densitats urbanes, realitzat a partir de paral·lelismes culturals, i que resulta aplicable a les ciutats mediterrànies d'època clàssica,⁴² que van de 137 a 216 persones per hectàrea. No queden tan lluny de les estimes fetes per a Pompeia⁴³ que van de 123 a 189 persones per hectàrea. Aplicant aquests còmputos, calculen la població del nucli urbà de *Tarraco* en una xifra d'entre 9.590 i 15.120 habitants. La xifra mitjana seria 12.355 habitants, que significaria una densitat de 17.650 habitants per km².

LA RESTA DE CIUTATS DE L'ÀREA CATALANA

Aquests resultats contrasten amb els de la resta de l'àrea catalana, que hem vist més amunt.

En relació amb l'important producció de vi de les àrees costaneres catalanes a partir dels anys 40-30 aC, M. J. Pena⁴⁴ opina que l'àrea costanera catalana podria haver estat objecte d'un acaparament de terres per part de poderosos, per invertir en propietat agrícola, durant el període de les guerres

41. CARRETÉ, KEAY i MILLETT (1995).

42. POUNDS (1969), p. 142; DUNCAN-JONES (1982), p. 276-277.

43. JONGMAN (1988), p. 111.

44. PENA i BARREDA (1997); PENA (1998); BARREDA (1998).

civils —tan agitat i inestable, tant políticament com social—, que tindrien lliberts al front dels seus negocis. Sabem, a més, que a la península Itàlica, en aquest període, hi havia un problema de manca de terra, així com que la inversió agrícola fora d'aquesta regió devia ser més segura. M. J. Pena ha insistit repetidament a interpretar l'origen del negoci del vi, així com de la presència d'immigrants romans a les ciutats catalanes, en la política cesariana de colonització. Personatges adinerats haurien acaparat terres des d'Itàlia, i per tant no haurien vingut al país ells mateixos, sinó que haurien enviat els seus lliberts o esclaus. És a dir, Pena interpreta que els protagonistes del negoci del vi van ser romans o itàlics vinguts a partir d'època cesariana, i en canvi no creu que a l'inici del segle I aC, la vinguda d'itàlics en relació amb l'origen de les ciutats republicanes hagués estat gaire important en nombre.

Els escriptors clàssics informen sobre un seguit de personatges de les classes dirigents romanes que tenien terres al litoral de la *Tarraconense*, i en alguna ocasió, ja d'època altimperial avançada, fins i tot precisen que eren dominis dedicats a la producció de vi.⁴⁵ Això reflectiria, més endavant, la mateixa situació que suposa M. J. Pena, és a dir, l'existència de propietat agrària d'aquesta zona costanera en mans de romans absentistes poderosos, que, per tant, havien de tenir les terres menades per esclaus o colons.

A la zona catalana, en època imperial romana, com hem vist, augmenta el nombre de ciutats; també és l'època en què aquestes ocupen una superfície més extensa. Fins i tot moltes d'elles superen els límits de les seves muralles i es construeixen barris extramurs. El camp també està molt densament poblat i s'hi detecta la presència d'immigrants itàlics, que són els protagonistes de l'arrencada del negoci dels vins de l'àrea catalana. És, per tant, sense cap mena de dubte, el període de màxima densitat de població dins de la romanitat. Ara bé, com hem vist, resulta molt complicat d'arribar a xifres fiables.

Emporion feia 21 hectàrees i, per tant, se li podrien calcular, amb les xifres de Hassan (1981), entre 2.877 i 4.536 habitants per al nucli urbà.

Iesso feia unes 18 hectàrees, per tant la seva població estaria entre 2.466 i 3.888 habitants.

Al nucli urbà de *Barcino*, amb les seves 10 hectàrees, se li ha calculat una població de 1.500 persones. Amb les xifres de Hassan (1981), aniria entre 1.370 i 2.160 habitants. Ara bé si pensem que tenia importants barris extramurs i

45. PREVOSTI (2009), p. 255.

que el poblament del seu territori també era molt dens, aquestes xifres s'haurien d'augmentar.

Baetulo, amb 11 hectàrees, podria estar entre 1.507 i 2.376 habitants. El poblament del seu *ager* era excepcionalment dens, per tant, la xifra hauria d'augmentar considerablement.

Iluro tenia 7 hectàrees, per tant, la seva població estaria entre 959 i 1.512 habitants del nucli urbà. Ara bé, el poblament del seu territori era molt dens, com en els casos de *Baetulo* i *Barcino*, i doncs, la xifra s'hauria d'incrementar força.

Gerunda feia unes 6 hectàrees, i el poblament del nucli urbà estaria, doncs, entre 822 i 1.296 habitants.

De la resta de ciutats romanes catalanes, en desconeixem el perímetre urbà i, per tant, no en podem fer els càlculs.

LA TARDOANTIGUITAT (284-714)

Si en època republicana i en època altimperial ja resultava difícil obtenir dades sobre el poblament, en època baiximperial i tardoantiga, les dificultats es multipliquen.

El Camp de Tarragona. L'estudi de S. Keay⁴⁶ centrat a l'Alt Camp, dins de l'*ager* de *Tarraco*, mostra la greu dificultat d'estudiar el període tardoromà com a conseqüència de l'escassetat de ceràmica. L'absència de materials fa pensar, als autors, en una contracció de les xarxes comercials, que fins i tot podrien haver deixat alguns assentaments sense accés a la ceràmica. Amb tot, es planteja si es tracta d'una falta d'accés a la ceràmica o d'un descens de la demanda, tot i que la presència de gran varietat de ceràmiques en dipòsits dels segles V i VI a *Tarraco*, fa pensar que es tracta del segon cas. La densitat de jaciments detectada a les prospeccions, en el mostreig que representen els transsectes, és d'1,6 per km², que significa un total de 2.000 jaciments a tot el territori, si s'extrapolen les dades. Es tracta d'un descens inferior al que es detecta en altres territoris del Mediterrani. També remarquen l'increment de la diferenciació entre els establiments que sobreviuen, on s'aprecia la concentració del poder i la riquesa en mans d'un nombre limitat de llocs, en els establiments més grans, que solen ser a la vora de *Tarraco*, ubicats en les millors

46. CARRETÉ, KEAY i MILLETT (1995).

zones agrícoles. Els llocs que romanen ocupats no mostren interrupcions degudes als canvis polítics. Les àmfores més tardanes que es troben als jaciments rurals daten dels segles VI i l'inici del VII. Les ceràmiques africanes de ple segle VII que apareixen al nucli urbà no surten als jaciments del camp. Les prospeccions mostren continuïtat d'alguns assentaments rurals en el període de l'interregne ostrogot a l'Espanya visigòtica, malgrat que no es poden seguir els desenvolupaments posteriors, ni la continuïtat en el regne visigòtic del segle VII ni més enllà. Tot i que van minvar els establiments rurals, no es detecta un increment de la grandària del nucli urbà. També consideren la possibilitat que alguns centres de poblament nuclearitzat siguin a sota de pobles medievals. No creuen que després de l'inici del segle VII es produís una desertització del camp, sinó que prefereixen creure en una reducció de les xarxes d'intercanvi, amb el resultat d'un procés progressiu de manca d'abastiment dels establiments més pobres.

Si volem arribar a xifres globals, i continuem multiplicant vint persones per establiment, com s'adiria a la tendència a la nuclearització de la població en les grans vil·les, resultaria que tot el territori de *Tarraco* podria haver tingut 40.000 habitants. En el nucli urbà el despoblament també és notori. La part alta de Tarragona, ocupada en època altimperial pel fòrum provincial, la gran àrea pública monumental, va perdre el seu caràcter i queda ocupada per privats i convertida en àrea de residència. L'àrea residencial de la part baixa, intramurs, és a dir, l'espai ocupat per la colònia, queda abandonat, convertit en un gran espai rural. En canvi, fora del recinte urbà, a redós del port, creix un important barri mercantil i agrari, que es fa molt difícil de valorar demogràficament. La zona alta ocupa unes 20 hectàrees. El barri portuari podria haver ocupat unes altres 20 hectàrees, tot i que probablement menys denses. Potser, en total, *Tarraco* queda reduïda a unes 40 ha, a les quals, aplicant les xifres de Hassan (1981), es podrien calcular entre 5.480 i 8.640 habitants.

En l'estudi d'una altra zona de l'*ager* de *Tarraco*, el Baix Penedès,⁴⁷ l'imperi tardà també es tradueix en un model de poblament nou. Dels 37 jaciments rurals dispersos d'època altimperial es passa a deu en època baiximperial. Segons aquestes dades, es redueixen els nuclis de poblament dispers i queden en un 27 % del que hi havia hagut. Això significa que el trencament del patró d'assentament altimperial és ben notable, molt més fort que el de

47. GUITART, PALET i PREVOSTI (2003); PREVOSTI (en premsa).

la zona del Camp, on el descens d'hàbitats, com hem vist més amunt, és d'un 60 %.

Pel que fa a les grandàries dels jaciments, no en tenim prou dades fiables. En la majoria que perviuen d'època altimperial, l'extensió del baix imperi no es pot calcular, per bé que les ceràmiques d'aquest darrer període són més inferiors que les de l'alt imperi, i tot fa pensar que més aviat es devien reduir les grandàries. Potser només a les grans vil·les la nuclearització va tornar a ser important. I segurament també cal pensar que hi podria haver hagut un desplaçament del poblament o bé una davallada demogràfica important.

Ara bé, cal tenir present que les ceràmiques que indiquen la cronologia baiximperial, majorment d'importació, són molt menys freqüents que les de l'alt imperi, de manera que, estadísticament, la fase cronològica que representen esdevé més difícil de detectar, especialment en les prospeccions superficials, alhora que quan apareixen, el seu significat és molt superior. Per tant, caldria matisar les xifres que hem avançat més amunt.

Les cronologies finals que presenten els pocs jaciments tardoromans del Baix Penedès se centren en els segles IV i V. Solament la Solana i l'Ermita de Sant Esteve ens consta que arriben fins al segle VII. Ens preguntem, doncs, si ens trobem davant d'un despoblament real d'aquesta comarca o bé estem en presència d'un problema de restricció de les xarxes comercials que feien arribar les ceràmiques i altres productes a aquests establiments rurals. Ens plantejgem, tal com feia S. Keay,⁴⁸ si es tracta d'una falta d'accés a la ceràmica o d'un descens de la demanda. Aquests autors consideren que la presència de gran varietat de ceràmiques en dipòsits dels segles V i VI a *Tarraco* fa pensar que es tracta del segon cas. Així haurem de pensar també nosaltres.

Les dades del Baix Penedès indiquen un llarg procés de canvi, que s'inicia en plena època imperial i que s'accelera a partir del segle V, que afecta tant el sistema de poblament com l'explotació del territori, on s'atesta, a la tardantiguitat, una dedicació extensiva a la ramaderia, així com canvis importants en l'articulació viària i l'evolució del paisatge, on la desforestació i l'erosió de l'interior es complementen amb l'explotació del litoral com a prats humits. Així doncs, al Baix Penedès, el contrast entre una etapa republicana, amb una densitat de poblament important, que deriva clarament de la situació coneguda del període ibèric ple, i una etapa altimperial, poc poblada, amb molt poques vil·les, tot i que podem parlar d'una xarxa equilibrada, si-

48. CARRETÉ, KEAY i MILLETT (1995).

tuació que encara s'agreuja més en el baix imperi, fins al punt de mostrar-nos un país infraexplotat agrícolament i amb un fort augment de la ramaderia, donen la clau per entendre aquesta part allunyada del nucli urbà de *Tarraco* i del centre de serveis més proper, segurament ubicat a l'Alt Penedès. En època ibèrica, aquesta regió gaudia d'una personalitat i vitalitat pròpia important, que va heretar en el període republicà, però que es va estroncar en l'alt imperi, segurament com a conseqüència del paper centralitzador del nucli urbà. Cal comprovar la hipòtesi que aquest canvi important, que es data en època cesariana, pugui ser degut a la introducció dels colons de la suposada *deductio* cesariana apuntada per J. Ruiz de Arbulo (2002). Això va fer que el territori entrés en el baix imperi i la tardoantiguitat com una zona marginal del *territorium* de *Tarraco*. Aquesta evolució del paisatge devia deixar una petja important a la zona. Potser pel seu baix nivell de poblament, en època àrab i medieval la comarca va assumir la funció de frontera, de gran transcendència per a l'evolució posterior de la regió.⁴⁹

En canvi, l'Alt Penedès, una altra part de l'*ager* de *Tarraco*, mostra una densitat d'establiments rurals d'aquest període més important.⁵⁰ Fins i tot s'hi han trobat dues inscripcions funeràries (*IRC* I, 13 i 14) així com un cris·mó inscrit en una tègula (*IRC* I, 194). La inscripció *IRC* I 13 dóna fe de la presència de cristians en el segle IV, fet destacable per la penetració primerenca d'aquesta religió en el medi rural. Així doncs, l'Alt Penedès, com ja es veia en el període anterior, continua destacant-se per haver estat protagonista d'una dinàmica de poblament més activa i de caràcter probablement més central, en contrast amb la marginalitat que es pot atribuir al Baix Penedès i al Garraf.

El període tardoromà resulta, doncs, una etapa amb dificultat per a l'accés a les dades del poblament, com a conseqüència de la reducció de les xarxes comercials i de l'empobriment dels petits camperols. A partir del segle IV, la ceràmica arriba amb dificultats als establiments rurals, situació que es va agreujant amb el pas del temps.

Per a l'etapa d'ocupació islàmica, existeix una llarga tradició d'opinió favorable al despoblament del Camp de Tarragona i del recinte urbà, basada en els documents de l'època que hi fan referència. Per exemple, després de la presa de la ciutat per part de Ramon Berenguer III, el 1118, en donar-la al

49. PREVOSTI (en premsa).

50. JÁRREGA (2003).

bisbe Oleguer, es declara «destruïda, deserta, sense cultiu ni inquilins». El viatger, cartògraf i geògraf Al-Idrissi (1100-1166), també escrigué, a *Nuzhat al-mustaq*, vol. 7, p. 734 b, 126: «Tarragona és una ciutat vora el mar que té muralles de marbre negre i blanc com se'n trobarien ben poques [enlloc]. Actualment és habitada, però en temps antics estigué abandonada perquè estava situada entre el territori dels musulmans i el dels cristians. És una ciutat formosa i les colobres⁵¹ (*al-ahnas*) hi són abundants i nocives. Té un port formós i les aigües abundoses.»⁵²

Aquesta qüestió és important per entendre l'evolució del paisatge en els períodes posteriors. Interessa saber si hi va poder haver alguna continuïtat del sistema de poblament creat en el període romà o bé hem de pensar en un repoblament del territori, amb l'establiment d'un nou sistema de poblament, en època medieval, sobre un país desert. Amb tot, la pervivència d'una sèrie de topònims islàmics al territori inclina a pensar en una continuïtat del poblament més bàsic.

Les anàlisis pol·líniques que hem realitzat dins del projecte PAT,⁵³ per a la zona del Baix Camp, indiquen l'increment dels cultius en època de la dominació islàmica i no denoten cap inflexió que pugui significar una desertització. Una altra cosa seria un cert grau de despoblament, que probablement es va produir, en l'etapa en què la zona es va convertir en la franja fronterera. Ara bé, cal pensar que el pagès de base, arrelat a la terra, no devia marxar mai del lloc. Podien canviar les classes socials mitjanes i altes, canviava la propietat de la terra, però la gent de base continua, essencialment, al seu lloc.

CONCLUSIONS

Les dues idees fonamentals que destaquen de l'estudi del poblament d'època ibèrica són, d'una banda, les altes densitats de població, relatives, a què arriben els càlculs aplicats i, de l'altra, la formació de protoestats o estats arcaics.

La densitat de població que s'ha calculat per a la Ilergècia, d'uns 14,3 hab./km², s'observa que resulta força propera a la del fogatge de 1553 a les co-

51. Serps de la família dels colúbrids.

52. BRAMON (2000), p. 32 i 120.

53. «Projecte Ager Tarraconensis. El paisatge arqueològic antic a la dreta del riu Francolí», dirigit per M. Prevosti i J. Guitart, i realitzat dins de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica.

marques de la Segarra (14,6 hab./km²) i l'Urgell (13,9 hab./km²), i neta-ment superior a la del Segrià (10,2 hab./km²) i les Garrigues (5,5 hab./km²). Per tant, tot i les dificultats i imprecisions, això ha fet pensar als autors d'aquests estudis que la densitat de població de la Ilergècia del segle III aC podria haver-se aproximat a la de mitjan segle XVI. Per a les comarques costaneres, hom pensa que es podrien haver assolit densitats entorn dels 15 hab./km².

En època romana, l'estudi de l'ager de *Tarraco* ha permès arribar a càlculs de densitat de 5 hab./km². Com veiem, resulta força inferior a la que s'havia calculat per al període ibèric, fet que posa en guàrdia respecte de la feblesa de les dades.

La dinàmica del poblament, que hem anat desgranant, posa en evidència dos trets fonamentals: d'una banda, el canvi radical de l'estructura del poblament que es va produir amb l'entrada de la romanitat i, de l'altra, que el nou sistema de poblament establert per Roma fixa la base d'una estructura nova, que és la del poblament actual de Catalunya. Això correspon al contrast enorme que va representar el pas d'una societat protohistòrica, a la qual podem suposar, com a màxim, una organització de protoestat o estat arcaic, a la manera de les altes cultures protohistòriques del Mediterrani occidental de l'època (per exemple els etruscs o els gals), a una societat com la de la república romana, que va voler implantar un estat de dret, per al qual va crear el dret romà.

Els contrastos entre els coneixements tecnològics i científics d'una i altra societat representen un abisme. El sistema econòmic amb què funcionava la societat romana, amb una agricultura que s'acostava al sistema de plantació, amb el sistema de la vil·la, que produïa per al comerç de llargues distàncies del Mediterrani de l'època, responia a les inversions especulatives d'una extensa i matisada classe alta romana, i a una densa classe de comerciants i lliberts enriquits, dins d'una societat amb una mobilitat social molt alta. Aquesta estava a una gran distància de l'economia agrària ibèrica, dominada i centralitzada per les elits locals, mentre que la població agrària pròpiament dita vivia en una economia de subsistència, dins d'una societat dicotomitzada i simple. La diferència immensa entre ambdues societats es va plasmar, entre altres coses, en el canvi radical que van introduir els conqueridors en el poblament, per implantar el sistema que ells havien construït per tal que les comunitats visquessin dins del dret romà: el corresponent al sistema de la ciutat romana. Recordem per acabar les paraules de Ciceró (*De Rep.* 1,2): «La

millor pràctica de la *virtus* és el govern de la *civitas* i la realització de fet, no en paraules, d'aquelles coses que els filòsofs diuen en els seus cenacles. Tot allò recte i honest que han dit els filòsofs ho han dut a la pràctica aquells que han establert els *iura* de les *civitates*.»

BIBLIOGRAFIA

- ARRAYÁS, I. (2005). *Morfología histórica del territorio de Tarraco (ss. III-I a.C.)*. Barcelona: Universitat de Barcelona. (Instrumenta; 19)
- ASENSIO, D.; MORER, J.; RIGO, A.; SANMARTÍ, J. (2000). «Les formes d'organització social i econòmica a la Cossetània ibèrica: noves dades sobre l'evolució i tipologia dels assentaments entre els segles VI-II a.C.». A: BUXÓ, R.; PONSE, E. (dir.). *L'hàbitat protohistòric a Catalunya, Rosselló i Lleuadoc occidental: Actualitat de l'arqueologia de l'edat del Ferro*. Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona. (Sèrie Monogràfica; 19)
- BARREDA, A. (1998). *Gentes itálicas en Hispania Citerior (218 a.C.-14 d.C.). Los casos de Tarraco, Carthago Nova y Valentia*. Tesi doctoral inèdita. Bellaterra.
- BASTARDAS, J. (1992). «El llatí de la Catalunya romana i l'origen i formació de la llengua catalana». *Fonaments* [Barcelona], núm. 8, p. 99-113.
- BEA, D.; DILOLI, J.; GARCIA I RUBERT, D.; GRACIA, F.; MORENO, I.; RAFEL, N.; SARDÀ, S. (2008). «Contacte i interacció entre indígenes i fenicis a les terres de l'Ebre i del Sénia durant la primera edat del ferro». A: *Contactes. Indígenes i fenicis a la Mediterrània occidental entre els segles VIII i VI a.n.e.* Barcelona: Universitat de Barcelona; Alcanar: Ajuntament d'Alcanar, p. 135-169.
- BELARTE, C.; SANMARTÍ, J. (ed.) (2007). *De les comunitats locals als estats arcaics: la formació de les societats complexes a la costa del Mediterrani occidental. Homenatge a Miquel Cura*. Barcelona: Universitat de Barcelona. Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia. (Arqueomediterrània; 9)
- BRAMON, D. (2000). *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1000*. Vic: Eumo; Barcelona: Institut d'Estudis Catalans: Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives.
- BURCH, J. (1996). «L'ús de sitges en època republicana al NE de Catalunya». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 6, p. 207-216.
- BURCH, J.; SAGRERA, J. (2009a). «El almacenamiento de cereales en silos en el nordeste peninsular. Transformaciones y cambios del ibérico pleno

- al ibérico tardío». A: GARCÍA HUERTA, R.; RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, D. (coord.). *Sistemas de almacenamiento entre los pueblos prerromanos peninsulares*. Conca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, p. 73-88.
- (2009b). *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis*. Vol. 3: *Els sitjars*. Girona: Ajuntament de Sant Julià de Ramis: Diputació de Girona: Universitat de Girona.
- CARRETÉ, J. M.; KEAY, S.; MILLETT, M. (1995). «A Roman Provincial Capital and its Hinterland. The survey of the territory of Tarragona, Spain, 1985-1990». *Journal of Roman Archaeology. Supplementary Series* [Ann Arbor, Michigan], núm. 15.
- CASTELLVÍ, G.; NOLLA J. M.; RODÀ, I. (1998). *Voies romaines du Rhône à l'Èbre: Via Domitia et Via Augusta*. París: Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme. (Documents d'Archéologie Française; 61)
- DUNCAN-JONES, R. P. (1982). *The economy of the Roman empire*. 2a ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- GRACIA, F.; GARCÍA, D. (1999). «La primera fase del poblamiento protohistórico en el área sur de la desembocadura del Ebro. El poblado fortificado de Sant Jaume-Mas d'en Serra (Alcanar), campanyes 1997-1998». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 9, p. 131-155.
- GRACIA, F.; MUNILLA, G.; GARCÍA, E.; PLAYÀ, R. M.; MURIEL, S. (1996). «Demografía y superficie de poblamiento en los asentamientos ibéricos del NE peninsular». A: *Homenaje al profesor Manuel Fernández-Miranda*. Vol. II. Madrid: Universidad Complutense de Madrid. Servicio de Publicaciones. (Complutum Extra; 6), p. 177-191.
- GUITART, J. (1994). «Un programa de fundacions urbanes a la Hispania Citerior del principi del segle I aC». A: *La ciutat en el món romà. Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica*. Vol. I. Tarragona: Comitè Organitzador del XIV CIAC; Madrid: CSIC; Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 205-213.
- GUITART, J.; PALET, J. M.; PREVOSTI, M. (2003). «La Cossetània oriental de l'època ibèrica a l'antiguitat tardana: ocupació i estructuració del territori». A: GUITART, J.; PALET, J. M.; PREVOSTI, M. *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, p. 129-157.

- HARRIS, M. (1979). *Cultural Materialism: The Struggle for a Science of Culture*. Nova York: Random House. [Revisat i reeditat l'any 2001]
- HASSAN, F. A. (1981). *Demographic Archaeology*. Londres: Academic Press.
- IGLÉSIES, J. (1979). *El fogatge de 1553: Estudi i transcripció*. Vol. I. Barcelona: Rafael Dalmau.
- JÁRREGA, R. (2003). «L'antiguitat tardana a les comarques de l'Alt Penedès, Baix Penedès i el Garraf. Estat actual dels coneixements». A: GUITART, J.; PALET, J. M.; PREVOSTI, M. *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, p. 393-404.
- JOHNSON, A. W.; EARLE, T. K. (1987). *The evolution of human societies: From Foraging Group to Agrarian State*. Stanford: Stanford University Press. [Reeditat l'any 2000]
- JONGMAN, W. (1988). *The economy and society of Pompeii*. Àmsterdam: J. C. Grieben.
- MASCORT, M.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. (1991). *El jaciment protohistòric d'Aldovesta (Benifallet) i el comerç fenici arcaic a la Catalunya meridional*. Tarragona: Diputació de Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconsenses Ramon Berenguer.
- MAYA, J. L.; CUESTA, F.; LÓPEZ, J. (1998). *Genó: Un poblado ibérico del Bronce Final en el Bajo Segre (Lleida)*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona.
- MAYER, M.; RODÀ, I. (1985). «L'epigrafia romana a Catalunya. Estat de la qüestió. 2.1. Tortosa i la seva àrea d'influència». *Fonaments*, núm. 5, p. 167-172.
- (1986). «La epigrafia republicana en Cataluña. Su reflejo en la red viaria». A: *Reunión sobre epigrafía hispánica de época romano-republicana*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, p. 157-165.
- MESTRES, J.; SENABRE, M. R.; SOCIAS, J. (1994-1996). «L'Alt Penedès a la primera edat del ferro: consideracions a l'entorn d'un model d'ocupació del territori». *Gala*, núm. 3-5, p. 247-263.
- MILLETT, M. (1992). «Rural Integration in the Roman West: an introductory essay». A: *Current Research on the Romanisation of the Western Provinces*. Oxford: Archaeopress. (BAR, International Series S; 575), p. 1-8.
- OLESTI, O. (2000). «Integració i transformació de les comunitats ibèriques del Maresme durant el segle II-I aC: un model de romanització per a la Catalunya litoral i prelitoral». *Empúries*, núm. 52, p. 55-86.

- PALET, J. M. (2003). «L'organització del paisatge agrari al Penedès i les centuriacions del territori de Tàrraco: estudi arqueomorfològic». A: GUITART, J.; PALET, J. M.; PREVOSTI, M. *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, p. 211-229.
- PENA, M. J. (1998). «Productores y comerciantes de vino layetano». A: *2n Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*. Badalona: Museu de Badalona. (Monografies Badalonines; 14), p. 305-318.
- PENA, M. J.; BARREDA, A. (1997). «Productores de vino del nordeste de la Tarraconense. Estudio de algunos *nomina* sobre ánforas Laietana 1 (=Tarraconense 1)». *Faventia*, vol. 19, núm. 2, p. 51-73.
- PÉREZ, A. (1994a). «Sobre las fundaciones republicanas en *Hispania*. El caso de Ilerda». A: *La ciutat en el món romà. Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica*. Vol. 2. Tarragona: Comitè Organitzador del XIV CIAC; Madrid: CSIC; Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 325-327.
- (1994b). «En torno a la ordenación del territorio y fundaciones romanas en el interior de Cataluña a fines del siglo II e inicios del I aC». A: *III Congreso Peninsular de Historia Antigua*. Vitòria: Universidad del País Vasco. Servicio de Publicaciones.
- (1996). «Las cecas catalanas y la organización territorial romano-republicana». *Archivo Español de Arqueología*, núm. 69, p. 37-56.
- POUNDS, N. J. G. (1969). «The urbanization of the classical world». *Annals of the Association of American Geographers*, vol. 59, núm. 1, p. 135-157.
- PREVOSTI, M. (2005). «L'època romana». A: GIRALT, E. (dir.); GUITART, J. (coord.). *Història agrària dels Països Catalans*. Vol. I. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca i Universitats dels Països Catalans, p. 293-480.
- (2009). «L'arqueologia del vi a l'àrea costanera de la Tarraconense. Una reflexió». A: PREVOSTI, M.; MARTÍN, A. (ed.). *El vi tarraconense i laietà: ahir i avui. Actes del simposium*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica. (Documenta; 7), p. 249-259.
- PREVOSTI, M. (2010). «La ciutat de Tarraco, entre nucli urbà i territori». A: PREVOSTI, M.; GUITART, J. (ed.). *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica. (Documenta; 16), p. 25-111.

- PREVOSTI, M. (en premsa). «Dinàmica del poblament». A: GUITART, J.; PALET, J. M.; PREVOSTI M.; RUESTES, C. (ed.). *Forma Orbis Romani. Tarraco 1*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- PREVOSTI, M.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. (1987). «Algunes hipòtesis sobre els objectius i estratègies de la colonització romana a la costa central de Catalunya». A: *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior*. Granollers: Museu de Granollers, p. 85-96. [Preactes]
- ROVIRA, J.; SANTACANA, J. (1982). «Protourbanismo y asentamientos de la edad del bronce en Cataluña». *Informació Arqueològica*, núm. 38, p. 26-35.
- RUIZ, A. (2000). «El concepto de clientela en la sociedad de los príncipes». A: MATA, M.; PÉREZ, G. (ed.). *III Reunió sobre Economia en el Món Ibèric. Saguntum-PLAV*. València: Universitat de València. Departament de Prehistòria i Arqueologia. (Extra; 3), p. 11-20.
- RUIZ, A.; SANMARTÍ, J. (2003). «Models comparats de poblament entre els ibers del nord i del sud». A: GUITART, J.; PALET, J. M.; PREVOSTI, M. *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, p. 39-57.
- RUIZ DE ARBULO, J. (2002). «La fundación de la colonia Tarraco y los estandartes de César». A: *Valencia y las primeras ciudades romanas de Hispania*. València: Ajuntament de València, p. 137-156.
- (2009). «La legio Martia y la fundación de la colonia Tarraco». A: *Tarraco, pedra a pedra*. Tarragona: MNAT, p. 36-55.
- SANMARTÍ, J. (2001). «Territoris i escales d'integració política a la costa de Catalunya durant el període ibèric ple (segles IV-III aC)». A: *Territori polític i territori rural durant l'edat del ferro a la Mediterrània Occidental. Actes de la taula rodona celebrada a Ullastret*. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura. (Monografies d'Ullastret; 2)
- (2004). «From local groups to early states: the development of complexity in protohistoric Catalonia». *Pyrenae*, núm. 35, vol. 1, p. 7-41.
- SANMARTÍ, J. (2008). «El món ibèric». A: NAVARRO, Ll.; ROQUER, S. *Valls i la seva història*. Vol. II. Valls: Institut d'Estudis Vallencs, p. 145-318.
- SANMARTÍ, J.; BELARTE, M. C.; SANTACANA, J.; ASENSIO, D.; NOGUERA, J. (2000). *L'assentament del bronze final i la primera edat del ferro del Barranc de*

Gàfols (Ginestar, Ribera d'Ebre). Barcelona: Universitat de Barcelona. Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia. (Arqueomediterrània; 5)

SANMARTÍ, J.; BELARTE, M. C. (2001). «Urbanización y desarrollo de estructuras estatales en la costa de Cataluña (siglos VII-III aC)». A: BERROCAL, L.; GARDES, Ph. (ed.). *Entre Celtas e Íberos. Las poblaciones protohistóricas de las Galias e Hispania*. Madrid: Real Academia de la Historia: Casa de Velázquez: Universidad Autónoma de Madrid, p. 161-174.

SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. (2005). *Els ibers del nord*. Barcelona: Dalmau.

SOTO, P. de (2010). *Anàlisi de la xarxa de comunicacions i de transport a la Catalunya romana. Estudis de mobilitat i distribució*. Tesi doctoral inèdita.